

T.C. DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

0907 - BY - 86 - 008 - 013

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

III

el-EMRU bi'l-MA'RÛF ve'n-NEHYÛ ani'l-MÛNKER

(Mezhepler Tarihi Açısından Bir Bakış)

Doç. Dr. AVNİ İLHAN

el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker, gerek fertlerin olgunluğunu, gerek toplumun huzur ve refahını sağlayıcı özelliğiyle, İslâm Dininin en önemli prensiplerinden biridir. Bu sebepten ötürüdür ki siyâsî, itikâdî, fikhî bütün mezheplerce kabul edilmiş, benimsenmiştir. Şüphesiz aralarında bu prensibin şumûlü, icra tarzı ve vasıtaları gibi pek çok hususta, ayrılıklar vardır. Bu ayrılıkların sebebi ilmî düşünce ve yorum farkından mıdır? Yoksa başka amiller mi vardır? Meselâ: tarihte, Haricîler masum kadın ve çocukları öldürürken bu prensibi uyguladıklarını iddia ediyorlardı. Ahmed b. Hanbel de yine aynı prensibin uygulanması adına işkenceye uğratılmış; O'nunla aynı görüşü paylaşan arkadaşları işkencelere dayanamıyarak ölmüşlerdir. Bütün bu tatbikatlar sadece bir ilmî görüş ayrılığının sonucu mudur? Ayrıca İslâm Tarihinde ortaya çıkan bir çok şarlatan aynı iddia ile mü'minlerin duygularını sömürmeye çalışmış, nice masûm ve fakat cahiller onlara kanmışlardır. Günümüzde de bunlara rastlamak mümkündür. Buna mukabil aynı prensibin mü'minlerin gönüllerinde sağladığı cesaret, vazife ve mesûliyet duygusu, zalimlere hata ve adaletsizliklerini yüzlerine karşı haykıran, Allah'tan başkasına kulluk etmeyen nice kahramanlar yetiştirmiştir. Bu yüce düstür sâyesinde müslümanlar toplum düzenlerini sağlamışlar ve Kur'ân'ın tabiri ile en hayırlı ümmet olarak yaşamışlardır.

Hız. Peygamber'den günümüze kadar İslâm ülkelerinin her birinde marufu emr münkeri nehy prensibi uygulanmıştır. Şüphesiz yukarda da işaret edildiği gibi herkes kendi anlayışına göre bir uygulamaya girmiştir. Merkezî hükümet otoritesi, marufu emr münkeri nehy işini teşkilâtli ve disiplinli olarak yürütmeyi vazifelerinden biri telâkkî ederken, iktidarda bulunanların gayri meşruluğu inançlarını ortaya koyan ihtilâl ve isyanlarda da yine aynı prensip adına yola çıkıldı. Müslümanlar arasında, Siffîn'den sonraki, ilk ayrılık ve kamplaşmada taraflar yine aynı prensi-

bi uygulamak iddiasındaydılar ve kendilerinin görüşünü haklı bulduklarından yaptıkları işin, marufu emr münkeri nehy olduğu inancını taşıyorlardı. Diğer taraftan bilen bilmeyen, selâhiyetli selâhiyetsiz herkesin marufu emretme münkeri nehyetme iddiası ve bu yolda icraatta bulunmasının bir anarşi ortamı meydana getireceği tabii olduğu için, bu konuyla ilgilenen idareciler ve âlimler marûfu emr münkeri nehy'in ne olduğunu ortaya koymaya çalışmışlar, daha Hz. Peygamber devrinde bu işi yapan selâhiyetli şahıslar vâzifelendirilmek suretiyle icraat disipline edilmeye çalışılmıştır.⁽¹⁾ Daha sonraki devrelerde ise bu prensipten hareketle hisbe gibi müstakil devlet teşkilâtları kuruldu.⁽²⁾

Demek oluyor ki el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker ibaresinin neleri ihtivâ ettiği, ne zaman bir formül ve prensip halinde ortaya atıldığı, mezhepler arasında konu ile ilgili farklı anlayışların neler olduğu, bazı fırkaların çıkışında bu prensibin farklı ele alınışının ne ölçüde tesiri olduğu, nihayet marufu emr münkeri nehy işinden kimlerin mesûl oldukları, diğer deyişle, her müslümana bu işin farz olup olmadığı, hangi hallerde bu vazifenin yapılmıyabileceği konuları el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker ile doğrudan alâkalıdır ve bunların aydınlatılması gerekmektedir. Günümüzde bazı çevrelerdeki tartışmalarda kişilerin Müslüman veya Kâfir olarak vasıflandırılmaları, Müslüman ülkelerin dârü'l-harb ilân edilmeleri, dolayısıyla bu ülkelerde cuma namazının kılınmayacağı ve haramların helâl sayılacağı, Avrupa ülkelerinde bulunan müslümanların, dârü'l-harb'te oldukları için, faiz yiyebilecekleri yolunda verilen fetvalarda (!) fetva sahipleri bu davranışlarını cihad olarak nitelemekte, marufu emr münkeri nehy'i uygulamakta olduklarını iddia etmektedirler. Şüphesiz bu kadar geniş ve birbirinden oldukça farklı hususların ve soruların hepsine açıklık getirmek bir makale hacminin sınırları içinde mümkün değildir. Bu sebeble biz, makalemizde, işin fıkhi ve aktüel yönlerini bir tarafa bırakarak ilk Haricîlerin bu prensibi bir slogan halinde ortaya atışlarını Mezhepler Tarihi açısından değerlendirmeye çalışacağız. Aynı Prensibi M'ütezile'nin benimseyişinde, Haricîlerden müteessir olup olmadıkları üzerinde duracağız. Şimdi tabirin unsurlarını tanıtmakla konuya girelim:

Kısaca belirtmek istenilirse, bir kimsenin kendinden daha küçük rüt-

(1) Doç. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, Hisbe Teşkilâtı, Ankara, 1975, 51.

(2) Hisbe teşkilâtı ile ilgili geniş bilgi için bk.: Doç. Dr. Yusuf Ziya Kavakçı, Hisbe Teşkilâtı.

bedekine yap, işle, demesine emir; yapma, işleme gibi sözlerine de nehiy denilir.

Lügât mânâsı itibariyle ma'rûf, **عرف** kökünden, bilinen, tanınan, kabul edilen demektir. Konumuzla ilgili mânâsını belirtmeye çalışırken gerek Kur'ân-ı Kerîm'de gerek hadislerde ma'rûf'un, bilmek tanımak mânâsında meselâ **علم** kökünden değil de **عرف** kökünden kullanılmış olmasına dikkat edilmelidir. Çünkü **عرف** veya diğer masterları **معرفة وعرهان** bir şeyin düşünmek ve izlerini araştırmak suretiyle idrâk edilmesi demektir. Dolayısıyla **علم** den daha

özel bir mânâ için kullanılır. Tam zıddı da **انكار** dır. Buna göre, ma'rûf, akıl veya şeriatla güzel olduğu bilinen her fiile verilen isim olmuştur. Münker de bunun zıddı olarak akıl veya şeriatla güzelliği kabul edilmeyen her fiildir.⁽³⁾ Tefekkür ve araştırma olmaksızın, taklid suretiyle veya başka saiklerde, güzel bulunan pek çok iş, aslında çirkin olabilir. Çirkin olan da belki güzel, iyi ve faydalıdır. Klâsik hüsn kubuh tartışmasına girmeden ifade edelim ki, güzel veya çirkin hükmünü vermenin ölçüsünü ister akıl, ister şeriat olarak alalım, her ikisinde de tefekkür ve araştırma söz konusudur. Bu sebeptendir ki, Rağıb el-İsfehânî, yukarıda sunduğumuz açıklamasında bir fiilin güzelliğinin bilinme yollarını «aku veya şeriat» ifadesiyle ayrı ayrı belirtmiştir. Rağıb'ın kendi meylini ortaya koymadan sunduğu bu açıklamasının yanında rivayet ekolünün ileri gelenlerinden İbnü'l-Esîr, ma'rûfu, «Allah'a itaat ve O'na yaklaşma, insanlara iyilik cinsinden bilinen her şeyi içine alan bir isimdir. Güzellik ve çirkinliklerden şeriatın yapılmasını veya yapılmamasını istediği her şeydir»,⁽⁴⁾ diye tarif eder ve ma'rûfun şeriatla belirlendiğini açıkça ortaya koyar. Daha sonra da, ma'rûf, insanların gördüklerinde reddetmedikleri bir iştir. Gerek aile efradı, gerek diğer insanlarla iyi ve güzel davranışlarda bulunmak, adaletli ve insafli hareket etmektir, diyerek açıklamasını sürdürür. İbn Manzûr da münkeri tarif ederken, ma'rûfun zıddıdır, dedikten sonra, «şeriatın haram kıldığı ve kötü gördüğü şey mün-

(3) Rağıb el-İsfehânî, el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân, Beyrût, tarihsiz, 331.

(4) İbnü'l-Esîr, en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis ve'l-Eser, Kahire, 1385/1965, III/216

kerdir»⁽⁵⁾ diye ilâve eder. Buna mukabil bir şeyin güzellik veya çirkinliğini bilmenin akıl yoluyla olduğunu savunanların tarifi farklıdır. Nitekim M'ûtezile'den Kâdî Abdülcebbâr ma'rûfu: «sahibi tarafından güzel olduğu veya güzel oluşuna delâleti bilinen her fiildir,» münkeri de «sahibi tarafından çirkinliği veya çirkin oluşuna dilâleti bilinen her fiildir»⁽⁶⁾ ifadeleri ile tarif etmektedir. Bu söylenenleri toparlayacak olursak, ma'rûf, akl-ı selîmin güzel ve makbûl bulduğu, iyi olarak değerlendirdiği şeydir. Bu ölçüler içinde örf ve adettir, ihsandır.⁽⁷⁾ Münker de bunun zıddıdır.⁽⁸⁾

Kur'ân ve Hadislerde Ele Alınışı

Kur'ân'da ma'rûf ve münker kelimeleri ayrı ayrı da, dört unsur (emir, nehiy, ma'rûf, münker) bir arada bir kalıb halinde de kullanılmaktadır. Kalıb halinde kullanıldığında dikkat çeken bir husus emir ile ma'rûfun terazinin bir kefesinde, nehiy ile münkerin diğer kefesinde yer almasıdır. Hattâ mâ'rûf kelimesinin yer almadığı, fakat onun semantik alanına giren adı, ihsan ve akrabaya vermenin emredildiği Nahl, 16/90 ayetinde yine terazinin öbür kefesinde nehiyle birlikte fahşa, münker ve bağı bulunmaktadır. Yalnız bir yerde,⁽⁹⁾ münâfık erkek ve kadınların tavsifi sırasında münkeri emir, ma'rûfu nehiy şeklinde kullanılmıştır ki zemmedilen bu insanların şablonu tersinden uyguladıklarını anlatmaktadır. Yukarıda bildirdiğimiz kalıb halinde kullanıldığı yerlerin hepsinde ma'rûfu emir münkeri nehy imanla veya diğer İslâmî hasletlerle birlikte pekiştirilmektedir.⁽¹⁰⁾ Ma'rûf kelimesinin müstakil olarak kullanıldığı

(5) İbn Manzûr, Lisanü'l-Arap, Bulak, 1308, VII/92.

(6) Kâdî Abdülcebbâr, Şerhu Usûli'l-hamse, nşr. Dr. Abdülkerim Osman, Kahire, 1383/1965, 141.

(7) Muhammed b. Mustafa el-Vânî, Sıhah-ı Cevherî Tercemesi (Vankulu), Kostantınıyye, 1141, II/128.

(8) Vankulu, I/384.

(9) Tevbe, 9/67.

(10) Al-i İmrân, 3/104 de başarıya erişenlerin sıfatları sayılırken, ma'rûfu emretmeleri münkeri nehyetmeleri yanında hayra çağırın kimseler olmaları da bildirilmektedir. Yine Al-i İmrân, 3/110 da insanlar içinde temayüz eden ümmet olarak seçilenlerin, ma'rûfu emredici münkeri nehyedici oluşları Allah'a iman etmelerini bildiren ifade ile tamamlanmaktadır. Diğer ayetler için bk: Al-i İmrân, 3/114, Araf, 7/157, Hac, 22/41, Tевbe, 9/112. Yine aynı kalıbın değişik tarzda kullanıldığı Tевbe, 9/67 âyetinde de, münkeri emreden ma'rûfu nehyedenlerin, cümrilik ettikleri, Allah'ı unuttukları, Allah'ın da onları unuttuğu ve bu kimselerin münâfıklar, fâsıklar olduğu kaydedilmektedir.

yerlere dikkat ettiğimizde bunların, nikâh, boşanmış kadınlar, boşanan çiftlerin çocuklarının bakım mükellefiyetleri, kâtilin vermesi gerekli kan bedeli, yetimlerin vasîleri, vârisler, kadınlara karşı iyi davranma, güzel sözle mukabele, ebeveyne hürmet gibi günlük hayatla ilgili olduğu görülmür. Bu kullanılışlarda, iyi geçinmenin, haksızlık etmemenin zarûrî şartları, fitneyi önleyici yönleri ortaya konmuştur.⁽¹¹⁾ Bu hususların her birinde ma'rûfun terkedilmesi, yeni kırgınlıklara, üzüntülere sebep olacaktır. Meselâ, boşanmada, bir kırgınlık, psikolojik bir hassasiyet söz konusudur. Bilhassa katl hadisesinde, bu üzüntü doruk noktasındadır. Psikolojik olarak insanların patlamaya hazır böyle durumlarında eğer orta yol tutulmaz, meselâ maktûlün kan bedeli verilirken cimrilik etmeye kalkılırsa, kırgınlık giderilemez. Ödeme gücünün üstünde bir meblâğda ısrar edilirse, bu defa da ödeme işi tehlikeye girer. Yine kırgınlık devam eder. Bütün bunlar ma'rûf üzere olmalıdır ki fitne önlensin. Münkerin müstakil kullanılışında ise, insanların fenâlıklardan (münker) birbirlerini vazgeçirmeye çalışmaları öğütlenmekte, böyle davranmayanların kötü bir hal içinde buldukları; şeytanın ardına takılanların hayasızlığı ve fenâlığı (fahşa ve münker) emrettiği açıklanmaktadır.⁽¹²⁾ Bir ayette de namazın kötülüklerden (fahşa ve münker) alıkoyduğu zikredilmektedir.⁽¹³⁾ Kur'ân-ı Kerîm de yine birbirlerinin yaptıkları fenâlıklardan nehyetmiyen İsrailoğullarının lânet edildiği;⁽¹⁴⁾ diğer bir ayette, kendilerine yapılan öğütleri unutan kavim arasından kötülüğü nehyedenlerin, Allah tarafından kurtarılıp diğerlerinin helâk edildiği⁽¹⁵⁾ beyan edilmektedir. Bu konu ile ilgisi bakımından iki ayetin ayrıca ele alınması gerekir. Âl-i İmrân, 3/104 «Sizden hayra çağıran, ma'rûfu emreden münkerden nehyeden bir cemaat olsun. İşte başarıya erişenler yalnız onlardır» ayetinin hükmü ile ma'rûfu emr münkeri nehy imandan sonra Müslümanların ilk dinî farızalarından olmaktadır⁽¹⁶⁾ ve bu farz oluş ümmetin tamamıdır. Nitekim bu hu-

(11) Bk.: Bakara, 2/178, 180, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 240, 241; A'raf, 7/199 âyetinde maruf yerine örf kullanılmıştır ve yukarda işaret ettiğimiz kalıptan oldukça farklıdır. Affın tavsiyesiyle beraber ma'rûfun emredilmesinin terkedilmemesi bildirilirken, kalıbın ikinci kısmı yerine bilgisizlere aldırış edilmemesi tavsiye edilmektedir. Nisâ, 4/5, 8, 19, 25, 114; Lokmân, 31/15; Ahzâb, 33/6, 32; Muhammed, 47/21; Mümtahine, 60/12; Talâk, 65/29.

(12) Maide, 5/79; Nahl, 16/90; Nûr, 24/21.

(13) Ankebût, 29/45.

(14) Maide, 5/79.

(15) A'raf, 7/165.

(16) Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1971, II/1154, 1155.

sus, Âl-i İmrân, 3/110 ayetinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır⁽¹⁷⁾: «Siz insanlar için ortaya çıkarılmış, iyiliği (marûf) emreden, kötülükten (münker) alıkoyan, Allah'a inanan en hayırlı bir ümmetsiniz.» Bu iki ayetle ümmetin tamamına ma'rûfu emr ve münkeri nehyetmenin farz olduğu anlaşılmaktadır. Bu farziyeti diğer ayetler, hadisler de ayrıca desteklemektedir. Bilhassa ikinci ayette bu işin ümmete farz kılındığı açıkça belirtilmiştir. Artık ümmet, bu işi, her ferdi ile bizzat yapar veya içlerinden bir gurubu vazifelendirmek suretiyle yerine getirir. Birinci ayette geçen

منكم deki من in teb'iz için olduğunu kabul edenler bu farzın ümmetin içinden bir gurub tarafından yerine getirileceğini; çünkü kadınlar, hastalar ve acizler gibi bir kısım insanın bu işe güc getiremeyeceğini söylerler. Bazılarına göre de bu teklif ülemaya mahsustur.⁽¹⁸⁾

Fahrüddin Râzî, من teb'iz için değildir, beyan içindir görüşünde olanların delilini şöyle açıklamaktadır: Bu iş, herkese farzdır, gücüne göre eliyle veya diliyle yeyahutta kalbiyle bu farzı yerine getirecektir. Eğer ümmetten bir gurub farzı yerine getirirse diğerlerinden sakıt olur.⁽¹⁹⁾

Muteber hadis kitaplarında ma'rûfu emr münkeri nehyi açıkça belirten, dört unsuru da ihtiva eden pek çok hadis vardır. Bir kaçını zikre delim: «...Ma'rûfu emretmiyen münkeri nehyetmiyen bizden değildir.»⁽²⁰⁾ «Ma'rûfu emir, münkeri nekyedin!»⁽²¹⁾ «Ademoğlunun bütün sözleri lehine değil, aleyhinedir. Ancak, ma'rûfu emr, münkeri nehy ve Allah'ı zikir müstesnâ.»⁽²²⁾ «Hz. Peygamber, yollara oturmaktan sakınınız! buyurdu. Arkadaşları, ya Resûlallâh! Bizim için meclislerimizden vazgeçmek mümkün değildir. Burada biz (kendi işlerimizi) konuşuruz, dediler. Bunun üzerine, madem ki sizin için her halde oturmak zarûreti vardır, o halde yolun hakkını veriniz, buyurdu. Yolun hakkı nedir, ya Resûlallâh? sorusuna O, şöyle cevap verdi: Gözün kapatılması, ezaya mani olmak, selâmı iade etmek, ma'rûfu emir, münkeri nehy.»⁽²³⁾ Ayrıca ma'rûf veya münkerin

(17) Fahrüddin er-Râzî, Tefsîr, Kahire, 1937, VIII/166.

(18) Elmalılı, Hak Dini, II/1154, 1155; Zemahşerî, Keşşâf, Mısır, 1966, I/452; Râzî, Tefsîr, VIII/166, 167.

(19) Râzî, Tefsîr, VIII/166.

(20) Tirmizî, Birr, 15; Ahmed b. Hanbel, Müsned, I/257.

(21) Ahmed b. Hanbel, Müsned, VI/159; İbn Mace, Fiten, 20.

(22) Tirmizî, Zühhd, 62; İbn Mâce, Fiten, 12.

(23) Buhârî, İstizân, 2; Mezâlim, 22; Müslim, Libâs, 32 (114); Selâm, 2 (3); Ebû Dâvûd, Edeb, 13; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III/36, 47, 61.

müstakil olarak kullanıldığı hadisler de vardır. Birer misâl verelim. «...Ma'rûfu veya hayrı emreder...»⁽²⁴⁾ «Sizden herhangi biri münker bir şey görürse onu eliyle düzeltsin; buna gücü yetmiyorsa diliyle yapsın; şayet buna muktedir değilse o kimse buna kalbiyle buğzetsin; işte bu sonucusu imanın en zayıf noktasıdır.»⁽²⁵⁾ Bu hadislerle el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münkerin herkese farz oluşu yanında, icra tarzı da özetlenmektedir. Müşahade edilen bir fenâlığın en uygun bir şekilde ve imkân ölçüsünde önlenmesi, sağlam bir cemiyet yapısı için gereklidir. Münker işlendiğinde sükût eden ve masiyeti müşahade ettiği halde izalesi için gayret sarfetmiyen kimselerin dünyâ ve ahirette dıñar olacakları şiddetli cezaları açıklayan pek çok hadis bize huzurlu ve birlik içinde bir cemiyetin oluşmasında fertlerin hareket tarzlarının nasıl olacağını anlatmaktadır. Ayrıca içinde ma'rûf ve münker sözü geçmemekle birlikte bu iki kelimenin semantik alanına giren ifadelerle aynı prensibi destekliyen hadisler de burada sayamıyacağımız kadar çoktur.

Kur'an'da ve hadislerde el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker'in gerek kalıb olarak, gerek ayrı ayrı kullanılışları hakkındaki bu özet malûmattan sonra prensibin ağırlığını taşıyan münker üzerinde, günâh kavramı yönüyle de biraz durmak konumuzun anlaşılması bakımından faydalı olacaktır. Çünkü bu prensibin ortaya çıkışında, daha doğrusu bazı fırkaların bu prensibi tesahüb ederek hareketlerini yönlendirmelerinde büyük günâh, küçük günâh meselesi gündemde devamlı canlı tutulmuştur. Diğer taraftan «ma'rûfun vacip olanını emretmek vacip, nâfile olanını emretmek ise nâfiledir. Fakat münkerin alanına giren kötülüğün büyüklüğüne küçüklüğüne, aralarındaki derece farkına bakılmaksızın hepsini nehyetmek vaciptir.»⁽²⁶⁾

Kur'an-ı Kerim'de günâhların, büyük ve küçük olmak üzere iki kısımda mütâlea edildiği görülür. Günâhı belirten kelimeler, yerine ve kullanılış formuna göre büyük günâhların yanında küçüklere de delâlet edebilmektedir.⁽²⁷⁾ Ayrıca günâhı ifade eden bazı kelimeler kebair kelimesiyle birlikte kullanılmak suretiyle ayette kastedilen günâhın büyük günâh olduğu açıklanmıştır.⁽²⁸⁾ Kebair kelimesi müstakil olarak kullanıldı-

(24) Müslim, Zekât, 16 (55).

(25) Müslim, İman, 20 (78); Tirmizi, Fiten, 11; Ahmed b. Hanbel-Müsned, III/20, 49.

(26) Abdülcebbar, Şerhü Usûli'l-hamse, 146; Zemahşeri, Keşşâf, I/452.

(27) Bu konuda geniş bilgi için bk.: Dr. Sadık Kılıç, Kur'an'da Günâh Kavramı, Konya, 1984, 122-169.

(28) Şûrâ, 42/37; Necm, 53/32.

ğında da yine büyük günâh anlaşılır.⁽²⁹⁾ Müstakil olarak kullanıldıklarında normal bir günâha ve kabahata delâlet eden bir çok kelime bir başkası veya bir vaîd ile beraber sevkolunmak suretiyle yerine göre küfr gibi en büyük günâha da delâlet etmektedir.⁽³⁰⁾

Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadislerde ma'rûf ve münkerin ele alınışında dikkatimizi çeken bir diğer husus da şudur: Ma'rûf veya münkerin alanına giren fiillerin sorumluluğunda esas olan ferdî oluşturdur. Suçun veya cezanın başkasına geçmesine, yayılmasına, bir tez olarak Kur'ân'da ve hadislerde rastlanmaz. Liyâkat ve ceza sahasında başkasına geçiş, suçun yayılması, başkasının suçuna katılma yoktur. En yakın akrabalar arasında dahi, hiç bir sorumluluk karışması olmaz. Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerde bir topluluğun diğer bir topluluğun yaptıklarından sorumlu olmadıkları, günâhlarından dolayı hesaba çekilmeyecekleri, herkesin kazancının kendisine ait olduğu,⁽³¹⁾ nesep yakınlığından dolayı kıyamet ve hesap gününde hiç bir kimsenin bir diğerinden fayda göremeyeceği,⁽³²⁾ mü'min olsun, kâfir olsun herkesin önceden yaptıklarıyla sığaya çekileceği,⁽³³⁾ her nefsin kazandığı kötülüğün kendi aleyhine, iyiliğin de kendi lehine olduğu, herkesin yaptıklarının cezasını yine kendisinin çekeceği,⁽³⁴⁾ bu sebeple kimsenin başkasının yaptıklarından sorumlu tutulamıyacağına⁽³⁵⁾ dair pek çok ifadeler yer almaktadır. Ayrıca basiretli olanın basiretinin kendi lehine, kör olanın körlüğünün de kendi aleyhine,⁽³⁶⁾ ihtidâ edenin ihtidâsının kendi lehine, sapıtanın sapıklığının kendi aleyhine,⁽³⁷⁾ iyi amel işliyenin amelinin kendi lehine, küfürün cezasının da kendi aleyhine olduğu⁽³⁸⁾ bildirilmektedir. Cimrilik edenin cimriliklerinin zararının ancak kendisine dokunacağı⁽³⁹⁾ anlatılmaktadır. Ahdinde durmayanın cezasının kendi aley-

(29) Nisâ, 4/31. Daha geniş bilgi için bk: Doç. Dr. Cihad Tunç, Kelâm İlminde Büyük Günâh Meselesi, Ank. Ü. İlahiyat Fak. Der., Ankara, 1978, sayı, XXIII, 325, 326.

(30) Ayetlerde geçen kelimelerin tahlili için bk.: Dr. Sadık Kılıç, Kur'an'da Günâh Kavramı, 123, 125, 130, 131, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 145, 148, 152.

(31) Bakara, 2/134, 141.

(32) Bakara, 140, 141.

(33) Yûnus, 10/30.

(34) Bakara, 2/139; Nisâ, 4/111; En'âm, 6/52; Yûnus, 10/41; Hûd, 11/35; Tâhâ, 20/15; Kasas, 28/55; Mü'min, 40/40; Şûrâ, 42/15.

(35) Yûnus, 10/41; Sebe', 34/25.

(36) En'âm, 6/104.

(37) Yûnus, 10/109; Sebe', 34/50; Fâtır, 35/39; Zümer, 39/41.

(38) Rûm, 30/44; Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/14, 15.

(39) Muhammed, 47/38.

hine, sözünde vefakâr olanın da ecrinin kendi lehine olduğuna⁽⁴⁰⁾ dair ifadeler de pek çoktur. Kur'ân'da bir kaç ayette geçen «hiç bir günâhkâr nefis diğerinin günâhını yüklenmez»⁽⁴¹⁾ ibaresi sorumluluğunun ferdî oluşunu en veciz ve güzel bir şekilde ortaya koymaktadır. Necm, 53/38 ayetinde sevkolunan yukardaki ibareden sonra müteakip ayetlerde «...Gerçekte insan için kendi çalıştığından başkası yoktur. Hakikaten onun çalışması ileride görülecektir» kısmının ilâvesiyle ferdî sorumluluk anlayışı te'yid edilmekte ve daha da netleştirilmektedir. Bütün bunlardan, Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde kişinin mükâfatından mahrum bırakılması veya başkasının cezasını çekmesi şeklinde, ferdî mesûliyet ve bunun tabii sonuçlarını etkileyici bir prensibin olmadığı neticesine ulaşılır. Şahsî sorumluluğun başlangıç ve sonuçlarıyla tamamen mevcut olduğu bu sistemde, mükâfat ve ceza, sadece ve sadece ferdî davranışa bağlı husûsiyetlerden kaynaklanır.⁽⁴²⁾ Ancak, hemen ilâve edelim ki, insanın emirler vermek, nasihatlar etmek, telkinlerde bulunmak, başkalarını imrendirecek davranışlar sergilemek suretiyle işlemiş olduğu bir takım fiilleri vardır ki bunların başkalarını harekete geçirerek sebep olduğu müsbet veya menfi neticelerinden de sorumlu olması tabiidir. Görüldüğü gibi bu fiiller zahiren başkaları tarafından işlenmektedir. O halde, ilk bakışta, sorumluluk olmamalıdır, denilebilir. Fakat gerçekte o fiile sebep olma söz konusu olduğu için yine ferdiyet prensibinin içinde mütâlaa edilmelidir. İşte bu noktada Kur'ân-ı Kerim ve hadislerde başkaları tarafından uygulanan bir fiilin ortaya çıkmasına sebep olan kişi, o fiilin ilk yapıldığı andan itibaren, direkt sonuçları bitse bile endirekt tesirleri devam eden bütün yönlerinden, mesûldür.⁽⁴³⁾ Bu hususu teyid eden bir çok ayet ve hadisten misâl olarak bazılarını hatırlatalım: Zilzâl, 99/7,8 ayetlerine göre zerre miktarı hayır işleyen de şer işleyen de bunun karşılığını görecektir. Bu ayetler görüldüğü gibi asıl olarak günâhın da sevabın da ferdî olduğunu göstermektedirler. Başkasına tesir etmek, endirekt olarak bir fiile sebep olmak da ferdin işlerindedir ve «zerre miktarı» ifadesinin içindedir. Ahzab, 33/30 ayetinde «Ey Peygamber'in hanımları! Sizlerden biri açık bir hayasızlık yapacak olursa, onun azabı iki kat olur. Bu Allah'a kolaydır» buyurulmaktadır. Peygamber hanımlarına verilcek cezanın iki kat olması, başkaları-

(40) Fetih, 48/10.

(41) En'âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Necm, 53/38.

(42) Muhammed Draz, La Morale du Coran, 118 den naklen Dr. Sadık Kılıç, Kur'ânda Günâh Kavramı, 230.

(43) La Morale du Coran, 118 den naklen Kur'ânda Günâh Kavramı, 230.

na örnek olma durumlarındandır. Suç işlemeye meyilli olanları imrendirme, suçun önemli olmadığı fikrini dolaylı olarak telkin gibi sebeplerdendir. Maide, 5/27-31 ayetlerinde Hz. Adem'in iki oğlunun kıssası anlatıldıktan sonra haksız yere kardeşini öldürenin bütün insanları öldürmüş gibi mesûl olacağı devam eden 32. ayette açıklanmaktadır: «Bunun için İsrailoğullarına şöyle yazdık: kim bir kimseyi bir kimseye veya yer yüzünde bozgunculuğa karşılık olmadan öldürürse, bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de onu diriltirse (ölümden kurtarırsa) bütün insanları diriltmiş gibi olur.» Buharî ve Müslim'in rivayet ettikleri «Haksız yere bir cana kıyıldığında, onun kanından bir pay da Adem (A.S.)'in ilk oğluna ayrılır. Zira cana kıymayı ihdas edenin ilki odur»⁽⁴⁴⁾ mealindeki hadîs de bu ayeti açıklamaktadır. Kötü bir şey ihdası ile, direkt müdahalenin bitmesinden sonra bile endirekt yoldan müessiriyet devam ettiği için, ihdas edenin payına daima günâh yazıldığı bildirilmektedir. Müslim ve Neseî'nin rivayet ettikleri şu hadîs ise konuyu her yönü ile toplayıp ifadelendirmektedir: «Her kim İslâm'da güzel bir çağır açarsa o çağırın ecri ile, kendisinden sonra o çağır ile amel edenlerin, ecirlerinden hiç bir şey noksan edilmemek şartıyla, sevabları kendisine aittir. Her kim de İslâm'da kötü bir çağır açarsa o çağırın vebali ile, kendisinden sonra onunla amel edenlerin vebali, hiç noksanları olmamak üzere ona aittir».⁽⁴⁵⁾ Bu hadîs ve hayra delâlet edenin, hayrı işleyen gibi mükâfat göreceğini anlatan «...Her kim bir hayra delâlet ederse, ona da o hayrı işleyenin sevabı gibi sevab vardır...».⁽⁴⁶⁾ Hadîsi başkalarının işlediği fiillerin sorumluluğunun bir benzerinin sebep olanla da ilgisini belirtmektedir.

Bilerek işlenen, ama faili tarafından daha önceden detayıyla görülemiyen bir fiilden sonuç olarak insanlar müteessir oluyorsa elbette failine sorumluluk yüklenir. İsterse bu tür fiiller onun ölümünden sonra başkaları tarafından yapılmış olsun. Artık böyle fiiller, aynı zamanda, ölenin müsbet veya menfi fiillerinden sayılacaktır. Bu kabilden tesirleri başkalarına, topluma geçen fiillerle ilgili ayet ve hadîsler el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker açısından birinci gurubtakilerden daha önemlidir. Başkalarını, toplumu, topyekûn insanlığı ilgilendiren bir fiil söz ko-

(44) Buharî, Cenâiz, 33; Enbiyâ, 1; Diyât, 2; İ'tisâm, 15; Müslim, Kasâme, 27; Tirmizî, İlim, 14; Neseî, Tahrîm, 1; İbn Mace, Diyât, 1.

(45) Müslim, İlim, 15; Zekât, 69; Neseî, Zekât, 64.

(46) Müslim, İmare, 38 (133); Tirmizî, İlim, 14; Ahmed b. Hanbel, Müsned V/272, 273, 274.

nusu olunca ayet ve hâdislerdeki titizlik, meselenin üzerine eğilme dikkat çekecek ölçüde artar. Geçmiş ümmetlerden verilen misâller, benzetmeler ve her türlü güçlü ifade vasıtaları seferber edilir. Bu noktada Kur'ân ve hadîslerde öylesine hassasiyetle durulmaktadır ki kişinin işlemediği, sebep de olmadığı ve fakat işlenmesine ve yayılmasına ses çıkarmadığı menfi bir fiilden de ferde sorumluluk yüklenmektedir. Başkalarının engel olmak için insanın gücü dahilindeki meşrû vasıtaları devreye sokmayıp onların kötülük yapmasına göz yumması hemcinslerinin suçlarından da sorumlu olmasını doğurur. Aldırışsızlık kesin olarak işlenmiş bir fiil gibi suçtur, hükmüne ulaşmanın sebebi şudur: müdahale etmekten çekinmek pasif bir suç ortaklığıdır. Bir bakıma kötülüğü tasvib etmektedir. Bir kötülüğe sebep olanlar kadar, onun tezahürüne göz yumanların da sorumlu olduğu, «Aranızdan yalnız zalimlere erişmekle kalmıyacak (âmmeye de sirayet ve hepsini perişan edecek) fitnedен sakının»⁽⁴⁷⁾ ayetinde açıkça belirtilmektedir. Şu Buharî hadîsinde bu nokta herkesin anlayabileceği açıklıkta bir benzetme ile ortaya konmuştur: «Allah'ın hududlarında duran ve onu aşan kimselerin meselesi; aralarında kur'a çekmek suretiyle bir kısmı alta, diğer kısmı üste düşen geminin yolcuları gibidir. Altta olanlar suya ihtiyaçları olduğunda su için üsttekilere uğruyorlar ve onları rahatsız ediyorlardı. (Su almaya giden kendi kedine düşündü) ve eline bir balta alıp geminin altını delmeye başladı. Bunun üzerine (yukardakiler) onun başına toplandılar ve sana ne oldu? dediler. O da: -ben den rahatsız oldunuz. Halbuki benim de suya ihtiyacım var, diye cevap verdi. Eğer bu adamın elinden tutarlarsa, onu da, kendi canlarını da kurtarmış olurlar. Eğer onu kendi haline terkederlerse, onun da, kendilerinin de helâk olmalarına sebep olurlar.»⁽⁴⁸⁾ Yine Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde rivayet edilen «Reddetmeye kadir oldukları halde içlerinde zuhur eden kötülüğe sessiz kalmadıkları müddetçe, Allah Tealâ ammeye, havassın yaptığı yüzünden azab etmez. İşte onlar böyle yaparlarsa (seslerini çıkarmazlarsa) Allah da ammeyi ve hāvassı beraberce cezalandırır»⁽⁴⁹⁾ hadîsi ile Hz. Ebû Bekir'den rivayet edilen şu hadîs de bu konuyu daha da açık hale getirmesi bakımından önemli: «Resulullah'ı şöyle buyururken işittim: insanlar zalimi görür de, ona mani olmazlarsa, Allah'ın azabı ile onları bürümesi yakındır».⁽⁵⁰⁾

(47) Enfâl, 8/25.

(48) Buharî, Şehâdât, 30. Bu hadîsin biraz farklı rivayetleri için bk.: Buhârî, Şirke, 6; Tirmizî Fiten, 12; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV/268, 269, 270.

(49) Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV/192.

(50) Ebû Dâvud, Melâhim, 17; Tirmizî, Fiten, 8.

Biz bu âyet ve hadîslerde ma'rûfun emredilme, münkerin nehyedilme, sebebinin en doyurucu yanını buluyoruz. Çünkü ne kadar çirkin ne kadar zararlı olursa olsun, kötülüklerden menetme olmazsa, ifade ettiği şeylerin halk nazarındaki durumu değişecek, gözlere eskisi kadar çirkin görünmiyecektir. Bunun neticesinde de bir çok kimse bunları irtikaba cüret edecektir. Hele bunları işleyenler halkın önderleri olursa suç işleme âdeta moda olur. Bu da toplumun yok olmasına sebep olur. Bu sosyal gerçek İsra, 17/16 âyetinde dile getirilmektedir: «Bir şehri yok etmek istediğimiz zaman, sınırlık varlıklarına yola gelmelerini emrederiz, ama onlar yoldan çıkarlar. Artık o şehir yok olmayı hak eder. Biz de onu yerle bir ederiz.» Burada İslâmın, ferdin olgunlaşması, toplumun huzur ve saadetine zarar veren şeyleri yasakladığını bir kere daha hatırlamamız gerekmektedir. İşte bundan dolayıdır ki günâh işleyene günâhtan vazgeçmek, diğerlerine de onu men etmek gerekmektedir. Şayet bunu yapmazlarsa günâh da tabii ona paralel olarak mesûliyet de yayılır. Cemiyetin bozulmasını önlemek, sağlıklı yapısını korumak, güven veren nesiller yetiştirmek arzu ve gayesi bütün insanların ortak vasıflarındandır. Görünüşte sadece ferdi ilgilendiren bir çok fiilleri, hür irade ve davranışı en çok müdafaa eden ve uygulayan ülkeler de yasaklamaktadırlar. Buna misâl olarak gösterebileceğimiz uyuşturucu imal ve satımı gibi fiilleri ise en ağır cezalarla önlemeye çalışmaktadırlar. İslâm Dininde ma'rûfu emr ve hele münkeri nehyin bir prensip olarak önemi yukarda arzeilen noktalar göz önünde bulundurulunca daha iyi anlaşılacaktır.

Kur'ân-ı Kerim ve hadîslerde ma'rûfu emr münkeri nehyin ele alınışı hakkında özet olarak sunmaya çalıştığımız bu kısmı önemli bulduğumuz son bir noktaya daha dikkat çekerek bitirelim. Gerek ayetlerde, gerek hadîslerde, bilhassa, ma'rûfun kullanılışından bu prensibin icra edilmiş tarzını da öğrenmiş bulunuyoruz ki o da bu işin ma'rûf bir tarzda işleneceği gerçeğidir, yani en uygun, en güzel ve en makbul bir şekil ve tarz ile bu prensip uygulanacaktır. Nedir bu mücerret en uygun, en güzel ve en makbul? Bu hususu ma'rûf kelimesinin kullanıldığı şu ayetlerde verinde görerek anlamaya çalışalım. Nisâ. 4/19 ayetinde «Ey insanlar! Kadınlara zorla mirasçı olmaya kalkmanız size helâl değildir. Apaçık hayâsızlık etmedikçe onlara verdiğinizin bir kısmını alıp götürmeniz için onları sıkıstırmayın. Onlarla güzellikle (ma'rûf) geçinin. Eğer onlardan hoşlanmıyorsanız, sabredin, hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir» buyurulmaktadır. Ayette ma'rûf sözünün kullanıldığı «onlarla güzellikle geçinin» kısmına gelinceye kadar sözü edilen hususlarda

ma'rûfun zıddı olan davranışlar sıralanmıştır.» Bakara, 2/178 âyetinde «...Öldüren, ölenin kardeşi tarafından bağışlanmışsa, kendisine örfe uymak (ma'rûf) ve bağışlayana güzellikle diyet ödemek gerekir...» Bu ayette de ma'rûf ile kastedilen daha çok icra tarzı ile ilgilidir. Lokman, 31/15 ayetinin üzerinde durduğumuz hususta ayrı bir yeri vardır. «Ey insanoglu! Ana baba, seni körü körüne bana ortak koşman için zorlarlarsa, onlara itaat etme; dünyâ işlerinde onlarla güzel (ma'rûf tarzda) geçin...» Bu ayetlerde ve diğerlerinde kullanılan ma'rûf kelimesi ile ifade edilen her şeyin sahîh örfe ve akl-ı selîme uygun olması hususiyetine dikkat edilmelidir. Bakara, 2/235; Nisâ, 4/5,8; Ahzâb, 33/32 ayetlerinde ma'rûf söz (kavl ma'rûf) tabirleri dikkat çekicidir. Çünkü «ma'rûf söz» hem güzel olan, hem söylenirken güzel söylenilen sözdür. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm ve hadîslerin tamamının sunduğu ana prensiplerden hareket ettiğimiz ve onlarla dirsek temasımızı devam ettirdiğimiz sürece de bu mücerret en uygun, en güzel ve en makbulün tesbiti zor değildir. Meselâ Kur'ân ayetlerinde ve hadîslerde fitne çıkarmak şiddetle yasaklanıp dururken, Ma'rûfu emr münkeri nehy prensibini uygulama sırasında fitneye sebep olmak bu işi ma'rûf bir şekilde icra etmemek demektir. Fitne, kargaşa ve zulme, kan dökülmesine sebep olacağı endişe ve korkusu bulunduğu içindir ki Eş'arî'nin «Ashâbü'l-Hadîs» diye isimlendirdiği alimler, adil olsun, zalim olsun sultana baş kaldırmayı caiz görmemişlerdir.⁽⁵¹⁾ Hz. Peygamber'in tatbikatında da, O'nun yakın arkadaşlarının icraatında da hep bu anlayış hakim idi. Kısacası ma'rûfu emr münkeri nehyederken, münkerin anlamına giren, yasaklanan şeyler işlenmiyecektir.

Mesnedi yukarıda bir kısmını sunduğumuz ayet ve hadîslere dayanan el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü anî'l-Münker prensibinin uygulanmasının Hz. Peygamber zamanında ve bizzat O'nun tarafından başlatılmış olması son derece tabiidur. Emir ve nehyedışindeki tesir ve sağladığı anlayış birliğı bakımından Hz. Peygamber başka birisi ile mukayese edilemez. Çünkü O vahyin mübelliğidir. Sahabe de O'ndan sadır olana tam bir inkiyâdla tabi oluyordu. Ancak, bu özelliklerinin yanında Hz. Peygamberin ma'rûfu emr münkeri nehy prensibini uygulayışında yukarıda bahsedilen ma'rûf bir davranış tarzı ve itidâlli hareketi gözden uzak tutulmamalıdır. O'nun davranışında, çok farklı meyil ve yaratılıştaki, kabiliyetteki insanların tam bir ahenk ve birlik içinde bulunmasını temin etmek daima ön plânda tutuluyordu. Bir yanlışın düzeltilmesi,

(51) Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn, Wiesbaden, 1963, II/451, 452.

bir münkere engel olunması söz konusu olduğu zaman, icra tarzının daha büyük bir münkere sebebiyet vermemesi için Hz. Peygamber her zaman titizdi ve tavrını açıkça ortaya koyuyordu. O'nun bu konudaki titiz tavrının bir kaçını hatırlayalım. Hicretin beşinci senesinde Mustalikoğulları üzerine tertib edilen sefer dönüşünde Ensar'dan bir kişi ile Muhacirler'den birinin arasında meydana gelen kavganın, aniden iki topluluğun bütününe sıçraması tehlikesi belirdi. Hz. Peygamber'in kesin tavrı ve müdahalesi ile ve «bırakınız Cahiliyye Devrinin çirkin adetlerini, bırakın Câhiliyye dâvâsını» direktifi ile kavganın büyümesi önlendi. Bu hadise münâfikların başı Abdullah b. Übeyy tarafından büyütülüp alevlendirilmişti. O'nun öldürülmesi yolunda yapılan tekliflere Hz. Peygamber'in verdiği cevap düşündürücüdür: «Eğer ben onun öldürülmesine müsaade edersem, Medine eşrafından bir çoğunun gönlüne korku ve endişe düşer, işin iç yüzünü bilmeyen halk ise, «Muhammed ahabını öldürüyor» diye dedi kodu yapar. Hayır bunu yapamam, fakat kafiye hareket etmesini söyleyin.» Bunun üzerine mütad olmıyan vakitte, dedi kodaya fırsat verilmemesi için, kafiye hareket ettirildi. Aynı hadisede babasının öldürtüleceğini duyan baş münâfığın dindâr oğlu, fitne çıkmaması için, babasını kendisinin öldürmesinin uygun olacağını ve bunu yapmaya da hazır olduğunu bildirince, Hz. Peygamber, O'na: «Ey Abdullah! Babanı öldürmeyi düşünmedim, hiç kimseyi de O'nu öldürmekle vazifelen-dirmedim. Aramızda yaşadığı müddetçe ona iyi davranırsınız,⁽⁵²⁾ buyurdu. Bir çok safhası olan bu olayda görüldüğü gibi, bir münkerin ortadan kaldırılması sırasındaki Hz. Peygamberin çok yönlü titizliği dikkat çekicidir. Ömer b. el-Hattâb'ın rivayet ettiği şu hadîsi de bu açıdan değerlendirelim: «Hz. Peygamber zamanında hımar (eşek) lâkabıyla anılan Abdullah adında biri vardı. Resulullah'ı (ara sıra) güldürürdü. Resulullah da adama şarap içtiği için had vurdururdu. Yine bir gün huzura (kusurlu) getirildi. Hz. Peygamber de had vurulmasını emretti. Mecliste bulunanlardan birisi: «Allahım! Şu adamı (rahmetinden uzak kı!) diye lânet edip içki yüzünden ne de çok dîvana getiriliyor» dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber: -Ona lânet etmeyiniz. Vallahi kesin olarak bildiğim bir şey varsa, O, Allahı ve Resülünü sever» buyurdu.⁽⁵³⁾ Ebû Hu-

(52) Buharî, Tefsir, Süretü'l-Münâfikîn, 63; İbn Hişâm, es-Sîretü'n-Nebeviyye, nşr. Mustafa es-Sekâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdülhafiz Çelebi, Mısır, 1335/1936, III/303, 305.

(53) Zeynüddin ez-Zebîbî, Tecridü's-Sarih (Tercemesi, Diyanet İşleri Yayınları) Ankara, 1978, XII/253.

reyre'nin rivayet ettiği altı meşhur hadîs mecmuası ile birlikte Dârimî, Tabatâni ve Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde de yer olan şu hadîste bildiriliğine göre: «Bir bedevî Mescide işedi. (Bunu gören) sahabîler adamın yakasına yapıştılar. Hz. Peygamber onlara: -Bırakın onu! İdrarının üzerine büyük bir kova su dökün, çünkü siz zorlaştırıcı değil, kolaylaştırıcı olarak gönderildiniz,»⁽⁵⁴⁾ buyurdu. Dikkat edilirse bu son iki hadîsde özünde dine bağlı olan kimselerin toplumun dışına itilmemesi, tam aksine onların hataları bulunmalarına rağmen, toplumun müslüman bir ferdi olarak mütelâa edilmesi gerektiği vurgulanmakta, bu gibilerin hatalarının cezası ve ıslahı ayrıca ele alınmaktadır. Hz. Peygamber'in doğrudan doğruya dine kasedenlere, müşriklere karşı savaşları ve savaş sonrasındaki davranışları ve ashabına emirleri, ma'rûfu emr münkeri nehyin en güzel uygulanış biçimini ortaya koymasından, çok önemlidir. Çünkü cihad ma'rûfu emr münkeri nehyin en belirgin ve en kat'î uygulanış tarzıdır. Neticesinde bir buçuk milyon kilometre kare arazinin fethedildiği Hz. Peygamber'in on küsür senelik savaşlarında düşmanlardan öldürülen insan sayısı sadece yüz elli civarındadır. Ayrıca savaş sırasında düşmanın öldürülmeden saf dışı edilmesini sağlayacak tarzda, meselâ mafsallarına vurmak vs. gibi, hareket edilmesine dair Hz. Peygamber'in emirlerini de burada hatırlayalım.⁽⁵⁵⁾ Bütün bu tatbikat, Kur'ân ve hadîslerde insan kanına gösterilen hürmetin göstergesidir. Ma'rûfu emr münkeri nehy prensibi ile de insanı korumak, onun yaratılışındaki yüceliğe ulaşmasını sağlamak hedeflenmiştir. Hz. Peygamber'in bu tatbikat ve icraatını O'nun yakın arkadaşları olan ilk halifelerin de devam ettirdiklerini görüyoruz. Çünkü onlar her şeyde olduğu gibi ma'rûfu emr münkeri nehy konusunda da Hz. Peygamber'i örnek almışlar ve bunda başarılı da olmuşlardır.

Arap Yarımadasının çeşitli yerlerinde bulunan bedevîler arasında Müslümanlığı hazmedememiş, eski kabile anlayışından kopamamış kitleler, Hz. Peygamber'in irtihalini müteakip ayaklandılar. Bulardan bir kısmı açıkça dinden çıktıklarını bildirdiler.⁽⁵⁶⁾ Bir kısmı ise namazı kılacak-

(54) Buharî Vüdu', 57, 58; Ebed, 35, 80; Müslim, Tahare, 98-100; Ebû Dâvud, Tahare, 136; Tirmizî, Tahare, 116; Neseî, Tahare, 44; Miyah, 2; İbn Mâce, Tahare, 78; Dârimî, Vüdu', 62; Tabatâni, Tahare, 111; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II/239, 282, 503; III/110, 114, 167, 191, 226.

(55) Muhammed Hamîdullah, Hz. Peygamber'in Savaşları, çvr. Salih Tuğ, İstanbul, 1962, 11; İslâm Peygamberi, çvr. Prof. Dr. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, I/245, 246.

(56) Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, nşr. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1382/1962, III/242, 243.

larını, fakat zekâttan muaf tutulmak istediklerini bildirdiler.⁽⁵⁷⁾ Bu istek aslında merkezî otoriteyi tanımamak için bir bahaneydi. Çünkü zekât devletin memuru tarafından toplanmaktaydı ve bu ameliye aynı zamanda devlet otoritesinin yerine getirildiğinin göstergesi idi Bu sebebdendir ki Hz.Ebû Bekir onların isteklerine: «Resulûllah (S.A.) e zekât olarak vermekte oldukları hayvanların bağlarını vermedikleri takdirde bile onlarla savaşırım»⁽⁵⁸⁾ diyerek çok kat'î ve net bir şekilde karşılık verdi. Resulûllah zamanında devleti tanıyanların şimdi bu istekleri ile devlete isyan etmiş olduklarını anlattı ve taviz vermedi.

Hz. Ebû Bekir dönemindeki Ridde Savaşları sırasında bedevîlerin takındığı tavır hatırlamak konumuz açısından gereklidir. Hangi bahane ile olursa olsun isyan eden kabilelerin devlet gücü karşısında mağlûb olunca tekrar dine dönmüş olmalarını, merkezî otoriteye boyun eğmeleri olarak değerlendirmelidir. Nitekim aradan uzun bir zaman geçmiş olmasına rağmen kabile ruhu ve anlayışını terkedememiş olan bu topluluklar Hz. Osman devrinin ikinci yarısında tekrar ortaya çıktılar. Burada Hz. Osman'a kaşı ayaklanmaların, bilhassa ele başları ile, Hz. Peygamber'in irtihalini müteakip ayaklananların -en azından- aynı kabilelerden oluşlarını hatırdan çıkarmamız gerekmektedir. Dikkat çekicidir ki, Hz. Ali'nin saflarından ayrılan Haricîler de aynı kabilelerdendir.. Hz. Ebû Bekir devrinde baş kaldıranların el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker uygulamaları gibi bir iddiaları yoktu. Ayaklanma sebepleri açıktır. Esasen böyle bir iddianın hiçbir tesirinin olmayacağı da meydandaydı. Çünkü isyanlar, Hz. Ebû Bekir devlet başkanlığına geçmeden başlamıştı bile. Diğer taraftan bu toplulukların din adına ortaya çıkmaları ne hareketlerini kamufle etmeye, ne de kendilerini ciddiyle dinleyecek bir kulak bulmaya yarayacaktı. Halbuki aynı ruhu, anlayışı taşıyan toplulukların Hz. Osman zamanında ortaya çıkışlarında durum değişmişti. Aradan geçen yirmi seneye yakın süre içinde her yönü ile güçlenen devlete karşı bir kabile isyanı görüntüsü ile kafa tutmanın netice vermiyeceğini bu topluluklar da kavramışlar, merkezî otoriteye baş kaldırırken toplumun değer yargılarına sahip çıkan bir tavır içinde olmanın zarûretini farketmişlerdi. Nitekim isyancıların neden ayaklandıkları sorusuna verdikleri cevaplarda, netice itibariyle, Hz. Osman'ın İslâma göre hareket etmediği iddia ve it-

(57) Taberî, Tarih, III/244.

(58) Taberî, Tarih, III/244.

tihamı yer almaktadır.⁽⁵⁹⁾ Bu, hareketlerin ma'rûfu emr münkeri nehyi uygulamak, İslâmı korumak maksadına matûf olduğunun iddiasıydı. Fakat hemen ifade edelim ki el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker tabirinin açıkça kullanılarak ortaya çıkması için henüz vakit erkendir. Çünkü bu topluluklar dinin bu derece inceliklerini bilecek seviyede değillerdi. Onlar, kabaca, Hz. Osman'ın tarafsız ve adil davranmadığını iddiadan öteye geçemiyorlardı. Kur'an ve hadislerle delil getirmeleri mümkün değildi. Her ne kadar Hz. Osman'ın Kur'anın emrettiği cezaların tatbikinde başarısız olduğu yolunda şikâyetlerin bulunduğu, yani Hz. Osman'ın hareketlerinin dinî yönden tahlilinde Kur'âna uymadığı iddiası varsa da Watt'ın da tesbit ettiği gibi bu hususlar sonraki bir tarihte Hz. Osman'ın haksız mı yoksa haklı olarak mı öldürüldüğü meselesinin resmen tartışıldığı zaman ileri sürülmüş olabilir. Bu hususun fiilî isyancıların zihninde hâkim bir unsur olduğu muhtemel görünmemektedir⁽⁶⁰⁾ Ayrıca onlar, hareketlerinin gerisinde yatan asıl sebepleri maskeleyemekte de pek usta değillerdi. Hz. Osman'ın Bahreyn ve Oman halkını, zekât malları satılıncaya kadar, mal satmaktan men edişini ileri sürdükleri sebepler arasında göstermeleri⁽⁶¹⁾, ayaklanmalarındaki ekonomik menfaatlarının halâldar olmasının rolünü ortaya koymaktadır. İsyancıları sırasında kendileri ile görüşmeye memur edilen Hz. Ali'ye verdikleri cevapta: «Bize ne söylersen söyle, bu adamın artık lüzumu yoktur»⁽⁶²⁾ sözleri asıl maksadlarını gizliyemediklerini açıkça ortaya koyan bir diğer noktadır. Yine onlar, Hz. Osman'ın isyancılara bizzat hitabettiği sırada, sahabeden bazılarının halifenin nasihatında biddirdiklerine şahitlik etmelerine şiddetle ve küfrederek mukabelede bulundular⁽⁶³⁾. Artık bu safhada maksadlarını gizlemeye lüzum bile görmediler. Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle merkezî otoriteyi, başka bir ifadeyle Kureyş'in hakimiyetini sarstıklarının farkında olan bu toplulukların Hz. Ali'nin saflarında iken de disiplinsizlikleri ve cüretleri artarak devam etti. Cemel sonrası Hz. Ali'nin muhaliflerini bağışlamasını kabul edemediler. Ordusuna «yağmadan kaçınmalarını ve kimseye dokunmamalarını» emrettikten sonra kadınlar ve çocuklara esir muamelesi yapılmıyacağını bildirince:

(59) Berrâdî, Cevahir, 156 vd. ve Kalhatî, Keşf, 95 a dan naklen Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara, 1983, 56.

(60) Prof. Dr. W. Montgomery Watt, İslâm Düşüncesinin teşekkül Devri, çvr. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 1981, 13.

(61) Şemmâhî, Siyer, 17 b den naklen Dr. Ethem Ruhi Fığlalı, İbadiye'nin Doğuşu, 36.

(62) Taberî, Tarih, IV/351.

(63) Taberî, Tarih, IV/353.

«kanlarını helâl saydığı kişilerin mallarını neden haram sayıyor» diyerek itiraz ettiler⁽⁶⁴⁾. Bu itiraz ve disiplinsizliğin arkasında iki önemli sebep vardır. Onların eski hayat tarzlarında kabileler arası savaş sonrası, muhalifleri esir edilir, malları yağmalanırdı. Bu anlayışın devamını istiyorlardı. Tıpkı bir bedevî kabilesinin mensuplarının, arada bir anlaşma yoksa, öteki kabilelerin hepsinin mensuplarını hazır düşmanlar olarak gördükleri gibi, daha sonra Haricîler olarak tarih sahnesine çıkan bu topluluklar, kendilerinin dışındaki herkesi, farklı görüşlerdeki müslümanlar olsalar bile kanı dökülebilecek, malı yağmalanabilecek düşmanlar olarak görüyorlardı⁽⁶⁵⁾. İkincisi ve asıl önemlisi ise, Hz. Ali'nin tatbikatı, birliği sağlayıcı, merkezi otoriteyi güçlendirici idi. Bu ise onların nazarında Küreyş'in güçlenmesi demektir. Görüldüğü gibi aslında itirazları dinî bir endişeden kaynaklanmamaktadır. Fakat onlar bunu da yine dinî bir esasa bağlama gayreti içindedirler. Bu gurubun Sıffin'deki disiplinsiz, otorite tanımaz tavırlarını da aynı açıdan değerlendirmenin isabetli olacağı kanaatındayız. Nihayet Hakem Meselesindeki tavırları ve Hz. Ali'nin safından ayrılmaları konumuz açısından çok önemlidir. Hz. Ali'yi Allah'ın hükmünü terketmekle itham ediyorlardı. Çünkü iddialarına göre, O, hakemlere razı olmakla «Allah'ın indirdiği ile hükmetmiyenler, işte onlar kâfirlerdir»⁽⁶⁶⁾ ayetinde belirtilen kâfirlerden olmuştu. Haricîlerin Sıffin'deki tutumlarını tekrar hatırlıyacak olursak takındıkları tavır ile aynen Hz. Osman'a karşı tavırlarında olduğu gibi Hz. Ali'nin cevabı ne olursa olsun O'ndan kopmakta kararlı görünmektedirler. Önce Hz. Ali'yi savaşın en kritik safhasında, Muaviye Ordusuna son ve öldürücü darbeyi vurmaya üzere iken⁽⁶⁷⁾ «ey Ali, davet olunduğun Allah'ın kitabına uy! Aksi takdirde seni düşmanlarına teslim ederiz, yahud da İbn Affan'a yaptığımızı sana da yaparız»⁽⁶⁸⁾ diyerek mütarekeye zorladılar. Daha sonra da biz hata etmişiz, şimdi tevbe ettik, sen de tevbe et ve bizimle beraber sonuna kadar düşmanımızla çarpışalım, dediler⁽⁶⁹⁾. Şayet Hz. Ali onların bu teklifini kabul etseydi, onlar -en azından içlerinden bir gurubu-, Hz. Ali'yi ahdine uymamak veya başka bir bahaneyle, dolayısıyla İslâm'a uymama ile suçlayarak terkedeceklerdi. Dünün mürtedleri veya onların çocukları, her hangi birini değil, Hz. Ali'yi dinden çıkmakla

(64) Taberî, Tarih, 541. Taberî o gün bu tarzda itiraz edenlerin Hariciler olduğunu eklemektedir.

(65) Watt, İslâm Düşüncesinin, 24.

(66) Maide, 5/44.

(67) Taberî, Tarih, V/48, 49.

(68) Taberî, Tarih, V/49.

(69) Taberî, Tarih, V/72.

suçluyorlar ve O'nu doğru yola getirmeye kendilerini memur sayıyorlardı. Kendi mantıklarına göre Hz. Ali kâfir olmuştu. Kâfir olanın İslâm Devleti- nin başında kalmasının mümkün olamayacağı açıktır. Esasen Hz. Ali hake- me razı olmakla kendi kendini azletmişti⁽⁷⁰⁾. Böyle birinin başlarında kal- masına razı olanlar, bütün bu olup bitenlere ses çıkarmıyanlar ve hare- kete geçmiyenler, İslâm'ın açık bir prensibini, ma'rûfu emr münkeri nehy esasını göz ardı edenlerdir. Nitekim bu anlayış ve iddiaları sebebiyle Sıf- fin dönüşü Harûrâ'ya çekildiklerinde kendilerine Sıffin'de Hz. Ali Ordu- sunun sol cenah komutanlığını deruhte etmiş olan Şebes b. Rib'i et-Temî- mî'yi askerî komutan, Abdullah b. Kevvâ el-Yeşkurî'yi de namaz kaldır- mak üzere imam seçtiler ve idareyi ellerine aldıktan sonra umur-u islâ- miyyenin şûrâ yoluyla icra edileceğini, bey'atın Allah'a olduğunu ve iyi- likle emredilip kötülükten menedileceğini (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker) münâdilerle ilân ettiler⁽⁷¹⁾ Harûrâ'daki Hz. Ali'den ayrılan bu toplulukla gerek Abdullah b. Abbas'ın, gerek Hz. Ali'nin yaptıkları ko- nuşma ve münazaralar⁽⁷²⁾ sonunda bunlardan bir gurubu Hz. Ali Ordusu- na döndü.» Geride kalanlar Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde topla- narak durumu gözden geçirdiler. Râsibî, «inanılan bir kavme yaraşan şeyin iyiliği emredip kötülüğü yasaklamak (el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker) prensibini bu dünyâya yaymak olduğunu belirtti»⁽⁷³⁾ Bu mü- zakerelerin sonunda Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye bey'at ettiler. Râsibî irad ettiği imâmet hutbesinde «Allah, iyiliği emretmek ve kötülüğü yasak- lamak, doğruyu söylemek ve yolunda savaşmak üzere bizden ahd ve mîsak almıştır. Allah yolundan ayrılıp yolunu şaşırırlar için şiddetli azab var- dır... Onlarla cihad etmek hak ve sevaptır...»⁽⁷⁴⁾, diyordu. Böylece İslâm- da ilk defa dinî-siyâsî bir fırka tarih sahnesinde gözükürken bütün müslü- manların benimsediği Kur'anî bir düstûru, el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker'i kendi sloganlarından biri olarak kullanıyorlardı⁽⁷⁵⁾. Çünkü onların, hareketlerinin tamamen dinî endişelerden kaynaklandığını ve ken- dilerinin dinî en iyi bilenler olduğunu devamlı propoğanda etmeye ve böv-

(70) Ebbû Said Muhammed b. Said el-Ezdi el-Kalhatî, el-Keşf ve'l-Beyân, British Museum, Lb. Or. Nu. 2606, 100-b.

(71) Belâzûrî, Ensab, 192 b den naklen Dr. Ethem Ruhi Fıglalı, İbâdiye'nin Do- ğuşu, 57.

(72) Bu münazaralar ile ilgili geniş bilgi için bk.: İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüş- leri, 57-64.

(73) İbnü'l-Cevzî, Muntazam, II/18 a dan naklen, İbâdiye'nin Doğuşu, 64.

(74) Dineverî, Ahbâr, 202-203 den naklen İbâdiye'nin Doğuşu, 65.

(75) Abdülcebbar, Şerhu Usûlî'l-hamse, 9.

lece kendilerinin isyancılar olarak vasıflandırılmalarından kurtulmaya, hareketlerinin başarı kazanmasına ihtiyaçları vardı. İbadete en düşkün kişiler olarak gözükmeleri ve kendilerini öyle tanıtmaları, devamlı Kur'ân okuyan ve Kur'ân'ı en iyi bilenlerin kendileri olduğunu iddia edip durmaları da bu açıdan değerlendirilmelidir. Onların bu metodları daha sonraları da devam etti. Câhız meşhur el-Beyân ve't-Tebyîn'inde Arap Edebiyatının en seçme hutbelerini naklederken Haricîlerden de örnekler sunmuştur. Bunlardan Ebû Hamza el-Haricî'nin Mekke'de yaptığı konuşma kendi sahasında gerçekten şaheserdir. Bizi burada ilgilendiren ise, Haricîlerin kendilerini ne şekilde tanıttıkları ve propoğanda ettikleridir. Ebû Hamza, 129/747 senesinde irad ettiği bu nuttunda kendi zamanına kadar gelip geçen halifeleri teker teker değerlendirdikten sonra Ümeyyeoğulları ve Şia'yı da şiddetle tenkid eder. Daha sonra da kendi taraftarlarının gençliğini bir nakîsa olarak gören ve ayıplıyan Hicazlılara, «Resulûllah'ın ashabının da gençlerden ibaret olduğunu» hatırlatarak onları da tenkid ve tehdid eder. Devamla kendi taraftarlarını şöyle tanıtır: «Gençliklerinde olgunlaşmış, gözleri şerre kapalı, ayakları batıla gitme hususunda ağırlaşmış kişilerdir. İbadet düşkünlükleri benizlerini uçurmuş, seherlerde kalkmak onları yorgun düşürmüştür. Gece yarısında Kur'ân cüzlerine iki büküm eğilmiş bu insanları Allah görüp durmaktadır. Onlardan biri okurken Cennetin zikri geçen bir ayete rastlarsa, oraya kavuşma şevkiyle, ağlar. Eğer Cehennem zikri geçen bir ayet gelirse, sanki Cehennemden çıkan ısıkları duyuyormuş gibi iç geçirir. Yorgunluklarını başka yorgunlukları takip eder. Gecenin (ibadet) yorgunluğunu gündüzün (cihad) yorgunluğu...». Ebû Hamza arkadaşlarının ibadet ve cihaddaki hallerini tasvire daha da devam eder ve şu cümlelerle hutbesini bitirir: «Kuşların gagasında taşıdığı nice gözler vardır ki sahibleri gece yarısı Allah korkusundan ağlamışlardır. Bileklerinden kopmuş nice ellere sahibleri gece yarısı Allah'a secde etmek için dayanmışlardır.» Sonra üç defa ah çekerek ağladı ve kürsüden indi⁽⁷⁶⁾. Bu tezahürlerle sunulan mesaj şuydu: İşte gördüğünüz gibi en samîmi müslümanlar biziz. Kur'ana ve dine uygun hareket etmeyenler elbette bizim yaptıklarımızı beğenmiyeceklerdir. Fakat biz Allah'ın emri olanı uyguluyoruz. Ma'rûfu emr, münkeri nehy vazifesini yerine getiriyoruz. Aslında bu, merkezî otoriteye karşı Hz. Osman zamanında başlattıkları kıyamlarından beri hem kendi taraftarlarını ikna ve tatmin, hem de sayılarını çoğaltmaya yönelik gayretlerinin devamından başka bir şey değildir. Yine ilk

(76) Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, nşr. Abdüsselâm Harûn, Mısır, 1395/1975, II/122-125.

Haricî fırkalardaki (Ezrakiler) kendileri gibi düşünseler bile hurûc etmeyip cihada katılmıyanların (kaade) kâfir sayılması, bu disiplinsiz toplulukların kendileri arasında uygulamıya çalıştıkları olağanüstü katı disiplini göstermektedir ki, taraftarların ayrılmalarına mani bir tehdiddi. Tehdidin yanında teşvik unsuru da ihmâl edilmemiş ve kendilerine Şûrât yani nefislerini Allah'a taat yolunda, Cennet karşılığında satanlar⁽⁷⁷⁾ ismini vermek suretiyle diğer insanlardan üstün olduklarını ve hareketlerinin Allah rızasına yönelik olduğunu bildiriyorlardı. Yaptıkları en sert ve akıl almaz hareketlerde bile böylelikle vicdan rahatlığına kavuşuyorlardı. Hareketlerinin mukaddes ve meşru olduğuna inanıp rahatlıyorlardı. Bütün bu hareketlerin tek hedefi başlatılan kıyamın başarılı olmasıdır. Dikkat edilirse tarih boyunca çıkan ihtilâllerin hepsinde liderler taraftarlarını müjdelemek, taltif ve teşvik etmenin yanında ciddî tehditlerle de sadık kalmaya zorlamışlardır. Bu unsurların hepsi sözünü ettiğimiz ilk Haricilerde aynen vardır. Kısacası, iddialarının hilâfına hareketleri, dinî endişe ve vazife duygusundan kaynaklanmamaktadır. İki olay bunların davranışlarının Kur'anı hakim kılmaya yönelik oluşu iddialarının gerisindeki asıl muharrik gücü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bunlardan birisi Abdullah b. Zübeyr'i Emevîler'e karşı desteklemeleridir. Emevî idaresine karşı ayaklanan Abdullah b. Zübeyr ile iddia ve düşmanları bakımından ortak yanları vardı. Üstelik Abdullah b. Zübeyr dindâr bir sahabî idi ve Hicazda ortaya çıktığı zaman Haricilerin merkezi durumunda olan Basra halkı kendisine bey'at etmişti⁽⁷⁸⁾. O halde İslâm adına ortaya çıkanların beraber hareket etmesi gerekliydi. Yoksa başta taraftarlarına olmak üzere, davranışlarını, müslümanlara izah edebilmeleri mümkün değildi. Ayrıca Emevîlerin ortadan kaldırılmaları, bir başka açıdan bakıldığında, merkezî otoritenin ortadan kaldırılması demekti. İşte bu sebeplerden ötürü Abdullah b. Zübeyr'i desteklediler. Fakat Yezid'in ölümü ile Abdullah b. Zübeyr'in yıldızı parlamaya başlayınca yani O'nun merkezî otoritenin temsilcisi olma ihtimâli belirince, daha önce düşünmedikleri bir hususu akıl ederek, Abdullah b. Zübeyr'in kendi görüşlerinde olmadığı bahanesi ile O'ndan ayrılıp Basra'ya çekildiler. Görüldüğü gibi hareketlerine hakim olan unsur Kur'an'ı hakim kılma ideali değildir. Öteki olaya gelince: Ömer b. Abdülazîz ma'rûfu emr münkeri nehy vazifesini yerine getirmek iddiasıyla isyan eden Şevzeb el-Haricî'ye, bu işin kendisine ait olduğunu bildirerek münazara teklifinde bulundu. Ona : eğer biz haklı isek bütün insanların toplan-

(77) Es'arî, Makalât, 128.

(78) Watt, İslâm Düşüncesinin, 25.

diği yerde siz de toplanırsınız (bey'at edersiniz). Eğer siz haklı iseniz, biz de (eksiziğimizi giderir) durumu düzeltiriz», diye yazdı. Münazara teklifini Şevzeb el-Haricî kabul etti. Yapılan münazaradan sonra ise bey'at etmediler⁽⁷⁹⁾. Fakat herkesin beğendiği, dindârlığı dillere destan bu Emevî halifesine başkaldırma ve O'nu tenkid etmeleri kendilerini gözden düşürmekten başka bir işe yaramayacağı için isyan etmediler. O'nu ittiham da etmediler⁽⁸⁰⁾. Ancak merkezî otoriteyi kabul etmeme stratejilerini devam ettirerek O'na bey'at da etmediler.

Haricîlerin davranışlarının ma'rûfu emr münkeri nehy uygulaması olduğuna dair görüntülerinin gerisinde nelerin yatmakta olduğunu ortaya koymaya çalışırken konunun bir diğer yönünü de tahlil etmeye çalışalım. Bu, Kur'an ve hadislerde dikkat çekilen, Hz. Peygamber'in tatbikatında çok çeşitli örneklerini gördüğümüz ma'rûfu emr münkeri nehy prensibinin tatbik tarzıdır. Denilebilir ki Haricîlerin bu noktadaki özellikleri onları diğer fırka ve zümrelerden ayıran en önemli yanlarıdır. Daha Hz. Ali'nin sağlığında giriştikleri çok çeşitli cinayet ve saldırıları, masum kadın ve hattâ anne karnındaki ceninleri bile acımadan öldürmelerini⁽⁸¹⁾ onlar, ma'rûfu emr münkeri nehy uygulaması olarak nitelendiriyorlardı. Bu hareketlerini ma'rûfu emr münkeri nehy'in en belirgin icra tarzı olan cihadla yerine getirdiklerini sandıkları içindir ki en küçük bir rahatsızlık duymuyorlardı. Aksine vazifesini yapmış insanların hazzını tadıyorlardı. Her devirde ortaya çıkan teröristler de işledikleri en vahşi ve insanlık dışı cinayetlerini kendi anlayışlarına göre hep mukaddes dâvâları adına yapmazlar mı? Yukarıda özetini sunmaya çalıştığımız Kur'an ve hadislerin öğrettikleri ile Hz. Peygamber'in tatbikatında görülen, insan kanına hürmetin en ön plânda tutulmuş olmasının ve itidâlin Haricîlerin tatbikatında maalesef hiç yeri olamamıştır. Onlar Kur'anda mevcut olan ferdî sorumluluğun esas alınmasını bir tarafa bırakarak, kendileri ile birlikte hareket etmiyen, isyana katılmayan, kendileri gibi cinayet işlemeyen kişiye mensup olan herkesi suçlu sayıyorlardı. Bu onların kabile karşısında ferdi ortadan kaldıran eski anlayışlarının nüksetmiş halinden başka bir şey değildir. Bizi burada en çok ilgilendiren bütün bu icraatlarını ma'rûfu emr münkeri nehy uygulaması olarak göstermeye çalışmalarıdır. Burada onların, iman, büyük günâh sahibi, küfür gibi kavramları ele alışlarını hatırlarsak davranışlarını

(79) Taberî, Tarih, VI/555, 556.

(80) Câhız, el, Beyân, II/223.

(81) Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'ûdî, Mürûcu'z-Zeheb, ngr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mısır, 1377/1958, II/415.

daha iyi değerlendirebiliriz. İman nedir? Küfür nedir? Mü'min kime denir? Kâfir kimdir? tarzında meseleye yaklaşma yerine onlar, cemaat içinde kâfir aramaya çıktılar. İnsanların etten kemikten yaratılmış olduğunu hiç hesaba katmadan her günâh işleyeni kâfirlikle damgalamayı hareket noktaları olarak kabul ettiler. İdeâl Müslüman Cemaatı içinde yer alması uygun olmayan unsurları ayıklamanın en önemli cihad olduğunu ileri sürdüler. Kureys'ten olan muhaliflerini mağlup ve mağdûr edebilmek için Hz. Ali'yi destekliyenler ile Muaviye'yi destekliyenlerin mü'min mi kâfir mi oldukları sorusunu ortaya attılar. Tabîî cevap baştan verilmişti ve yürütükleri mantık basitti. Ali, Muaviye ve onları savunanlar kâfirdi⁽⁸²⁾. Çünkü bunlar müslümanların ayrılıklarına ve birbirlerini öldürmelerine sebep olmuşlar, fitneyi alevlendirmişlerdi. Bütün bu büyük günâhları işliyenler elbette kâfirdirler ve kâfire karşı cihad, ma'rûfu emr münkeri nefyetmek farzdır. Bu gerekçe ile onlar, Hz. Ali'yi şehid ettiler. Muaviye ve Amr b. el-As'a da suikast tertib ettiler. Görülüyor ki işi tersinden alan metodları ve mantıkları ile oluşan, iman ve küfür ile ilgili bu görüşleri de, fiilî tatbikatta karşımıza ma'rûfu emr münkeri nehyin Haricîlerce uygulanışındaki terörist anlayışın kaynağını ve felsefesini teşkil etmektedir.

el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü anî'l-Münker'in Haricîler tarafından ortaya atılışına dair buraya kadar yaptığımız değerlendirmede Ridde Savışlarından itibaren Hz. Osman ve Hz. Ali'ye karşı çıkan ve Kureys'in otoritesini bir türlü kabul edemiyen kabilelerin hareketlerinde göz önünde tuttuğumuz husus, bu hareketleri sürükliyen liderlere, ele başlarına göre olmuştur. Halbuki, bilhassa, Hz. Ali döneminde, ele başı durumunda olan kabile reisleri ve ileri gelenlerin dışında aynı kabilelerden gerçekten dindâr büyük bir kitlenin varlığını gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Basit çöl hayat tarzının sathilik karakterini dindarlıklarına da aksettiren bu insanların dinin inceliklerini anlamada güçlük çekmelerinden dolayı yukardan beri izaha çalıştığımız liderlerin terörist hareketlerine bu sebeble alet olduklarını düşünüyoruz. Aslında dine fevkalâde samimî bir şekilde bağlı olan bu insanlarla onları terörist hareketlere sürükliyenlerin niyetleri, kanaatımızca, farklıdır. «Özellikle Abdullah b. Mes'ûd ekolüne mensup Iraklı yani Kûfeli «kurra», Kur'an hükümlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları için, Hz. Osman devrinde ortaya çıkan istikrarsızlık, yeni fethe-dilen ülkelerdeki genel ictimâî karışıklık karşısında, kendilerine mahsus bir tavır almayı takvâlarının tabîî bir icabı olarak gördüler. Buna binaen

(82) Toshihiko İzutsu, İslâm Düşüncesinde İman Kavramı, çvr. Selâhaddîn Ayaz, İstanbul, 1984, 14.

de mutlak adaletin hüküm süreceği, insanların siyâsi çekişmelerden uzaklaşıp ilk devirdeki İslâm kardeşliği ve dürüstlüğü'nün gerçekleşeceği bir cemiyet anlayışına, otoriter, âdil bir nizam fikrine temayül gösterdiler⁽⁸³⁾. Kureys'in hakimiyetini kabul edemiyen kabilelerin ileri gelenleri, halkın dinin uygulanması yolundaki bu samimî arzu ve isteklerini istismar için fırsatlar aradılar. Bulmakta da zorluk çekmediler. Çünkü Hz. Osman'ın akrabalarından bazı idareciler, kendi sülâlelerini üstün görüyorlar, halkı tahkîr ederek Cahiliye devri kabileciliğini hortlatan davranışlar sergiliyorlardı. Bütün bunlar isyancılar tarafından çok iyi istismar edildi. Dindâr halk ile, başlangıçtaki liderlerin bu niyet farkından dolayıdır ki Kur'an ve hadisler ile Hz. Peygamber zamanındaki ma'rûfu emr münkeri nehy anlayış ve tatbikatı karşısında buna zıd terörist faaliyetler, Haricî gurubların içinde kıpırdanmalara sebep oldu. İhtilâlcî karakterdeki Ezrakîler'in kaadenin kâfir olduğunu söylemeleri, muhaliflerinin kadın ve çocuklarına da müşrik muamelesi uygulamaları gibi Kur'an ve hadîsteki ferdî mesuliyet anlayışına zıd anlayışlarına tepkiler belirdi. Kanaatımızca, Haricî fırkalarından Necedât ve İbâdiyye gibi gurublardaki zikredilen hususlarla ilgili hükümlerinde ortaya çıkan yumuşamanın sebeplerinden biri de budur ve bu yumuşama onların ma'rûfu emr münkeri nehy anlayışlarına da aynen aksettiricidir. Haricîlerin isyanlarla, terörist cinayetlerle dolu ve ciddî mânâda akademik tartışmaların olmadığı Hz. Ali dönemindeki Haricîlerle, Ezrakîler tarafından temsil edilen ilk safhalarından sonra aralarında ilmi münâkaşaların başladığı, bilhassa, Basra'da üç mutedil Haricî fırkası ile Basralı haricî nazariyatçıların temsil ettiği ikinci safhaları başlar. Bu safhada, bilhassa, M'ûtezile ile tartışmalara giren ve bazı konularda onlarla aynı görüşte olan Haricî alimlere rastlanılmaktadır⁽⁸⁴⁾. Bu tartışmaların karşılıklı olarak her iki fırkanın birbirlerine tesir etmiş olması şüphesizdir. İhtiyatla denilebilir ki iman-amel münasebeti, büyük günâh sahibinin durumu gibi konularda temel taşları konulan akademik tartışmaların Haricî çizgisini M'ûtezile devam ettirmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere ma'rûfu emr münkeri nehy anlayışının iman-amel münasebeti, büyük günâh sahibinin durumu ile yakından ilgisi vardır. İmanla ilgili bu ilk akademik tartışmalarda Haricîlerin çizgisini devam ettiren M'ûtezile, bu konularla doğrudan irtibatlı ma'rûfu emr münkeri nehy anlayışı ve tatbikatında da, Haricîlerin yolundan gittiler. Burada kastedilen, elbette her yönü ile bir benzerlik değildir. Çünkü, zamanla, çeşitli kültürlerin tesiri, ictimâî ve si-

(83) Dr. E. Ruhi Fıglalı, İbâdiyye'nin Doğuşu, 54.

(84) Es'arî, Makalât, 93, 104, 105, 106, 116, 120, 124.

yâsî sebebler ve nihayet ilmî tartışmaların sonunda farklı görüşlerin birbirleri üzerinde izleri görülebileceği gibi, her fikrî hareketin ibtidâî şeklinin akademik tartışmalardan sonra halâ aynı kalmasını beklemek de mümkün değildir. Konumuz bakımından bizi ilgilendiren, bilhassa, tatbikat benzerliğidir. Hz. Peygamber zamanındaki itidâl ve Kur'anda tavsiye edilen yoldan farklı bir icraat tarzının M'ûtezile'de de gözükmüş olmasıdır. Ma'rûfu emr münkeri nehy uygulamasının Haricîlerde ve M'ûtezile'de benzer yanlarını bulmak için zorlanmayışımızdır. Bir kimsenin kendi görüşlerini benimseyip benimsemediklerini tesbit için uyguladıkları sorguya çekme (isti'raz) ve işkenceye tabi tutma gibi hususlar, iki mezhepteki uygulamanın da birlik ve benzerliğini gösteren önemli delillerdir. Yoksa aradan yüzelli sene geçtikten sonra ve her türlü ilmin teşvik edildiği bir devirde, kendilerini hür düşüncenin bayraktarı sayan alimler tarafından muhalif bir alimin düşüncesinden dolayı işkenceye tabi tutulması, hattâ bazılarının işkence altında öldürtülmeleri başka türlü nasıl izah edilebilir? İki mezheb arasındaki tatbikattaki fark şudur: Birincilerde yani Haricîlerde iktidardan uzak kaldıkları, isyanları sırasında sertlik ve acımasızlık artmaktadır. M'ûtezile'de ise iktidarda buldukları zaman sert davranışlar dikkat çekicidir. Ma'rûfu emr münkeri nehy konusunda iki mezheb arasındaki benzerlik sadece tatbikata münhasır değildir. Esasen bu konudaki benzerliğin kökü aralarındaki anlayış birliğindedir. M'ûtezile'deki el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker'in beş ana prensiplerinden biri olarak ele alınış tarzı dahi bu tesbiti doğrular. Bilindiği gibi ma'rûfu emr münkeri nehyi bütün müslümanlar bir prensip olarak kabul etmektedirler. Onların ayrıca kendi özellikleri olarak bu prensibi zikretmeleri diğer müslümanlardan bu konuda ayrı bir anlayışları olduğu içindir. M'ûtezilî olarak anılmasının şerefini taşıyabilmek için benimsenmesi gerekli bu prensibi onlar cevherinde Haricîler tarzında anlıyorlardı. Nitekim Eş'arî, sultana karşı ayaklanma ve müslümanlarla mukatele etme için ayaklanma ve kıtal taraftarı olan mepehberin, gerekli miktar konusunda ihtilâf ettiklerini hatırlattıktan sonra M'ûtezilîlerin şöyle dediğini naklediyor: «Muhaliflerimizin hakkından gelebileceğimiz miktara ulaşan bir cemaat olduğumuz kanaatine ulaşırsak, aramızdan bir imama bey'at eder ve ayaklanıp sultanla mukatele ederek onu azlederiz. İnsanları bizim görüşümüze boyun eğdiririz. Eğer tevhid ve kader konusundaki görüşümüzü kabul ederlerse ne alâ. Yoksa onları katl ederiz. Eğer imkân bulabilirler ve kudretleri yeterse, insanlara, imkânları ve kudretleri ölçüsünde sultana kafa tutmaları vaciptir⁽⁸⁵⁾ Yukarda da belirtildiği üzere Haricîler ilk safhadaki davranış-

(85) Eş'arî, Makalât, 466.

larında kendilerine yön veren anlayışlarını bir sistem, bir ekol haline getirme imkânı bulamamışlardı. Bu bakımdan her ne kadar, ayaklanmalarında, terörist hareket ve cinayetlerinde, hep ma'rûfu emr münkeri nehy prensibini uyguladıklarını söylemişlerse de, onların görüşlerini aktaran kaynaklarda Haricî fırkaların müştereken inandıkları inanç esasları zikredilirken el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker prensibine bağlılıkları zikredilmez. Meselâ Bağdadî'nin Ka'bî'den ve Eş'arî'den bize naklettiğine göre, bütün Haricî fırkaların üzerinde görüş birliğine vardıkları noktaları şöylece sıralayabiliriz: Hz. Ali, Osman ve iki hakemin, Cemal Ashabı ile hakemler işine razı olan herkesin tekfiri, zalim devlet başkanına karşı ayaklanmanın vacip oluşu. Büyük günâh işliyenin kâfir oluşu noktasında aralarında birlik vardır diyen Ka'bîye Eş'arî katılmamaktadır. Bağdadî de bu noktada üstadını haklı bularak Haricîlerden Necedât'ın farklı görüşte olduğunu bildirmektedir⁽⁸⁶⁾ Halbuki M'ûtezile'de artık el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker beş ana prensiblerinden biri olarak ele alınmıştır. M'ûtezile'nin bu prensibi ilk önderlerinden itibaren benimsediğini ihtiyatla söyleyebiliriz. Hayyât Kitabü'l-İntisâr'da⁽⁸⁷⁾ Ğaylân'ın beş prensibe bağlı olmadığı yolundaki iddiayı reddederek O'nun beş prensibe bağlı olduğunu ve savunduğunu, dolayısıyla M'ûtezile ismini taşıma şerefine eriştiğini, kendisine M'ûtezililerin hürmet gösterdiklerini zikretmektedir. Buna göre el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker'in M'ûtezile'nin beş prensibinden biri olarak ele alınışı, M'ûtezile'nin bütün prensiplerinin bir sistem halinde henüz ortaya atılmadığı zamana, hicri birinci asrın sonlarına, rastlamaktadır. Haricîlerden tevarüs ettikleri bir anlayış olarak daha ilk zamanlardan itibaren ele alınmaya başlanmış olması da ihtimâl dahilindedir. Fakat Hayyât'ın asıl maksadı Ğaylan'ın M'ûtezilî olmadığını söyleyenlere cevap vermek olduğu içindir ki biz ihtiyatla tabirini kullandık.

Oldukça uzun sayılabilecek bu izahlardan sonra şu neticelere ulaşmak mümkündür.

1 — el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker, Kur'anda ve hadislerde açıklandığı şekliyle bütün müslümanlarca kabul edilen İslâmî bir prensiptir. Tabir bir slogan olarak ilk defa Haricîler tarafından, daha Hz. Ali'nin sağlığında, isyanlarına meşrûiyet kazandırmak için ortaya atılmıştır.

(86) Abdülkâhir el-Bağdâdî, el-Fark beyne'l-firak, nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd, Kahire, tarihsiz, 73.

(87) Ebu'l-Hüseyn el-Hayyât, Kitâbü'l-İntisâr, Beyrût, 1957, 93.

2 — Haricîlerin, Hz. Ali'nin saflarından ayrılmalarını ve isyanlarını, sadece Hakem Olayındaki farklı anlayışlarına bağlamak doğru değildir. Onların bütün bu davranışlarını Ridde Savaşlarından itibaren takip etmek gerekir. Buna göre irtidad eden kabileler ile Hz. Osman'a karşı harekete geçen gurublarda başı çekenler ve Hz. Ali'ye Hakem Olayında karşı çıkanlar aynı kabilelerdendir. O halde Haricîlerin Hz. Ali'nin saflarından ayrılıp, daha sonraları da isyanlarını sürdürmelerinin asıl sebebi, kendilerinin iddia ettiği gibi ma'rûfu emr münkeri nehy vazifesini yerine getirmek değildir. Bir türlü hazmedemedikleri Kureys'in hakimiyetini ortadan kaldırmak isteğidir⁽⁸⁸⁾. Halkın Kur'anın hakim kılınması; adalet ve istikrarın sağlanması yolundaki samimî arzuları istismar edilmek suretiyle merkezi otoritenin yıpratılmasıdır.

3 — Ma'rûfu emr münkeri nehy prensibini değerlendirmede mücerret ilmî görüş ayrılığından bazı fırkaların çıktığını söyleyemeyiz. Dolayısıyla hiç bir alim Haricîlerin, hattâ M'ûtezile'nin, Me'mûn Mu'tasım ve Vâsık devirlerinde, ma'rûfu emr münkeri nehy adına yaptıkları gayri insani davranışları Kur'an ve hadislerde tanıtılan prensiple bağdaştıramaz. O halde, Haricîlerin ortaya çıkışında el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker prensibinin farklı olarak anlaşılması gibi bir sebepten söz edilemez. Diğer yandan M'ûtezile'de bu prensibin beş prensiblerinden diğerleri kadar gelişmeyişi L. Gardet ve M. M. Anawati'nin zannettikleri gibi⁽⁸⁹⁾, sultanların bu prensiple kendi kudretleri ve icraatlarının tenkid edilmesini hoş görmeyişlerinden değildir. Diğer müslümanlardan farklı bir el-Emru bi'l-Ma'ruf ve'n-Nehyü ani'l-Münker anlayışının gelişme şansı olmayışındandır.

4 — Haricîler içindeki samimî olarak Kur'anın hakim kılınmasını, adalet ve istikrarın sağlanmasını isteyenler ile onların bu isteklerini kendi arzuları doğrultusunda kullanmak isteyen istismarcılar arasında münakaşa ve münazaralar başladı. Çünkü bu sonuncuların ma'rûfu emr münkeri nehy adına ortaya koydukları gayri insani davranışları ötekiler benimsiyememişlerdir. Bu münakaşa ve münazaraların sonunda, diğer saiklerin de

(88) Bu istek çok sonraları da halâ devam etmekteydi. Bunda şüphesiz Kureys'lilerin kabilecilik taassubunu hortlatan davranışlarının rolü büyüktür. 129/746 da Irak'ı ele geçiren Dahhâk b. Kays'ın arkasında namaz kılan yani O'na bey'at eden Kureys'lilerin bulunuşu Haricî şairine şu beyti söyletmiştir : «Bak, Allah nasıl dinini üstün kıldı, ve Bekr b. Vail'in arkasında Kureys namaza durdu» (Câhız, el-Beyân, I/343; III/265.)

(89) Louis Gardet et M. M. Anawati, Introduction a La Théologie Musulmane, Paris, 1948, 50.

tesiri ile, daha mütedil anlayışa sahib Haricî fırkaları teşekkül etti. Ayrıca, bu münakaşa ve münazara konuları -bilhassa Basra'da- akademik tartışmaların malzemesini oluşturdu.

5 — Basra'daki bu akademik tartışmaların Haricî çizgisini devam ettiren M'ûtezile el-Emru bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyü ani'l-Münker anlayışını da onlardan aldılar ve beş prensiplerinden biri haline getirdiler.

حول الامر بالمعروف والنهي عن المنكر

هذا التعبير الذي اتخذناه عنوانا لمقالتنا هذه من اهم تعاليم الاسلام و فروضه .
فللتعليم القرآني جوانب كثيرة مثل جهته الفقهية و الاعتقادية و الادارية و جهته
التطبيقية في التاريخ . يجب التحقيق و البحث فيها . و من الواضح انه لا يمكن بحث كل
هذه الجوانب في مقالة . و لهذا انحصر بحثنا في جواب بعض الاسئلة : اية فرقة من الفرق
الاسلامية اتخذت هذا التعبير اولا كشعار من شعارهم ؟ ما سبب اتخاذ النوارج و المعتزلة
الامر بالمعروف و النهي عن المنكر علما و شعارا اكثر من الفرق الاخرى ؟ و هل اثر
الاختلاف في الفهم للامر بالمعروف و النهي عن المنكر في ظهور الخوارج كفرقة ؟ متى و
من اخذت المعتزلة هذا الاصل الذي عدوه من اصولهم الخمسة ؟
و نحن اولا نبين حقيقة الامر ، و النهي و المعروف و المنكر . اما الامر ، فهو قول
القائل لمن دونه في الرتبة افعل و النهي هو قول القائل لمن دونه لا تفعل .
و اما المعروف ، اسم لكل فعل يعرف بالعقل او الشرع حسنه ، و المنكر ما ينكر
سهما .

استعمال هذا التعبير في القرآن و الحديث

نجد في القرآن الامر بالمعروف و النهي عن المنكر كتعبير فيه اربعة عناصر معا
اعنى الامر و النهي و المعروف و المنكر . كما نجد كلمتي المعروف و المنكر منفصلتين
في عبارات اخر . ترى استعمال الامر بالمعروف و النهي عن المنكر كتعبير مؤيدا بعبارة
الايمان و الخصال الاسلامية الاخر . و اذا استعملت كلمة المعروف منفصلة تظاهر غلاقتها
بالحياة اليومية و المعاملات الحسنة مع الغير و شروط العدالة .
و اما في استعمال كلمة المنكر منفصلة فيها نصيحة الناس و ترغيبهم في محاولة
منع بعضهم البعض من المنكرات .

ان ما نريد هذا الاصل من الايات و الاحاديث كثيرة جدا . اما هاتان الايتان فلهما
مكان خاص في هذا الموضع . و هما اية ١١٠ من سورة آل عمران " كنتم خيرا امة ... " .
و اية ١٥٤ من سورة آل عمران ايضا " ولتكن منكم امة ... " و نفهم من هاتين
الايتين ان الامر بالمعروف و النهي عن المنكر فرض على الامة كلها . و قد تؤيد الايات

الكثيرة و الاحاديث المختلفة هذا الحكم . يستعمل هذا التعبير ايضا فى الاحاديث و تصادف فيها استعمال كلمتى المعروف و المنكر منفصلتين كما فى القرآن الكريم .
هناك احاديث كثيرة لم تستعمل فيها كلمتا المعروف و المنكر و لكن عبر عن معانيها بكلمات مختلفة .

ان الاساس فردى فى المسئولية التى هى موضوع بحث فى المعروف و المنكر المذكورين فى القرآن و الحديث . كما قال تعالى " و لا تنزر وازرة وازر اخرى " . و ايضا " تسال فئمة عما تفعل فئمة اخرى " .
كما لا يبنى كسب فئمة عن فئمة اخرى . و لكن هناك افعالا للانسان ك امره و نصيحته و تلقينه و افعاله التى يعجب الآخرون بها و فى كل هذه الافعال عنصر تحريك . و لهذا ، فان الامر او الناصح او من يعادلهما مسئول عن نتيجتها خيرا او شرا . و قد اظهر الحديث الذى رواه مسلم و النسائى هذه الحقيقة : " من احدث فى الاسلام ... " لايات و للاحاديث مثل هذا الحديث لها علاقة بالافعال التى اثرت على الغير و الجماعة اكثر اهمية من الاوائل فى موضوع الامر بالمعروف و النهى عن المنكر . اهتم القرآن و الحديث بهذه النقطة اهتماما كبيرا و من هذا اشارة الآية " و اتقوا فتنة لا تصيبن الذين ... " الى مسئولية الفرد عن الفعل النار الذى لم يفعله و لم يسبب صدوره و لكن لم يمنعه و لم يحاول منع غيره .

و قد تعلمنا من الايات و الاحاديث ماهية هذا الاصل و كيفية تطبيقه ايضا . و هو ان وجوب المعروف فى تدبير الامر بالمعروف و النهى عن المنكر تطبيقا اوفق و احسن . اذا ظهرت الفتنة او الفوضى او الظلم او القتل عند اجراء هذا الاصل لم يستلج رجل ان يقول ان هذا التدبير مقبول و حسن .

و لا تحريزن لمثل هذا التدبير السيء فى القرآن و الحديث و فى حياة النبي (صلى الله عليه و آله) . و قدم لنا النبي (صلى الله عليه و آله) امثلة كثيرة للتطبيقات الحسنة فى الامر بالمعروف و النهى عن المنكر التى لا نستلج عدما . و سلك سلوكه (صلى الله عليه و آله) الخلفاء الراشدون الذين هم اقرب اصحاب اليه . و لكن بينهم ارتكبت منكرات باسم النهى عن المنكر و مثلا كان الثاعرون يدعون فى اثناء الفتنة التى انتهت بقتل عثمان انهم كانوا يشورون من اجل حفظ الدين

و العدالة في الحكم مع انهم لم يذكروا الامر بالمعروف و النهي عن المنكر .
 اول طائفة سماوا محاولتهم الامر بالمعروف و النهي عن المنكر هم الخوارج و اعلنوا
 و نادوا انهم خرجوا عن صفوف علي ليلقبوا هذا التعليم . و لكن تطبيقاتهم قد تظاهرت
 في بعض الاحيان بشكل وحشي لا نصيب لها من الانسانية . لانهم كانوا يقتلون النساء و
 الاطفال المعصومين . هذه الاجراءات كما هي معلومة غير انسانية و لا اسلامية و على ما
 نظن لم يكن هدفهم تطبيق التعليم الاسلامي . فبعد هذه التوضيحات نستطيع ان نلخص
 فعاليات اللوائف الذين يدعون انهم يلبقون الامر بالمعروف و النهي عن المنكر و
 نستطيع نقدها كما يلي :

١- لا يعد الاختلاف في الفهم في التحكيم سببا وحيدا لخروج الخوارج عن صفوف علي
 و قيامهم على الدولة . و يجب علينا ان نبحث في فعاليتهم التي جرت منذ قيامهم اثنا
 حروب الردة . و بعد البحث فيها نثبت ان المرتدين و رؤساء الفتنة في زمن عثمان و
 رؤساء الخوارج عند التحكيم كانوا من نفس القبائل . و بناء على ذلك نستطيع ان
 نقول ان سبب خروج الخوارج عن صفوف علي و استمرار قيامهم ما كان تأدية واجب الامر
 بالمعروف و النهي عن المنكر كما كانوا يدعون .

انما السبب هو تمنيتهم لازالة حكم قريش . لانهم ما كانوا يقبلونه من صميم
 قلوبهم . و علاوة على هذا هناك سبب آخر ، هو محاولتهم اضعاف السلطة المركزية مستثمرين
 نيات الشعب الخالصة الذين يؤدون تحقيق الاستقرار و العدالة في المجتمع و يريدون
 الا يكون حاكم الا القرآن .

٢- بعد البحث في هذا الاصل لا يمكن ان نقول ان بعض الفرق قد ظهرت نتيجة الاختلاف
 العلمي في فهم هذا الاصل . بناء على هذا نقول انه لا يوجد عالم يربط اعمال الخوارج
 السيئة و اعمال المعتزلة (في زمن المأمون و المعتصم و الواثق) ريبا صحيحا بالاصل
 الذي يعرف من القرآن و الحديث . اذا نقول مرة اخرى ان الاختلاف في فهم الامر بالمعروف
 و النهي عن المنكر ليس سببا لظهور الخوارج كفرقة .

و اما سبب نقص التكامل في نظرية هذا الاصل في المعتزلة - بالرغم من تكامل اصولهم الاخرى - ليست كراهية السلاطين و ولاية عهدهم لنقد قدرتهم و سلطاتهم كما زعم ل. غردي و م. م. اناواتي . انما السبب هو عدم امكان تكامل الفهم المتباد لجمهور المسلمين في الامر بالمعروف و النهي عن المنكر .

٣- و بدأت المناقشات و المناظرات بين الذين يريدون تحقيق الاستقرار و اقامة العدالة و احياء حكم القرآن مخلصين و بين الذين هم يعدون امانى الشعب فرصة لتحقيق غرضهم . لان الشعب المخلص كان يرى اجراءاتهم السيئة التي اجريت باسم الامر بالمعروف و النهي عن المنكر و لم يجدوا علاقة و مناسبة بين افعالهم و ادعائهم . و تمكنت فرق معتدلة في الراى و الحكم نتيجة لهذه المناظرات و لاسباب اخرى . و علاوة على هذا قد حارت موضوعات هذه المناقشات و المناظرات موادا للمناظرات العلمية في مستواها العالى في الشرق - خصوصا في مدينة البصرة - .

٤- و قد سارت المعتزلة اثر الخوارج في هذه المناظرات العلمية في مستواها العالى و اخذت منهم ايننا مفهومهم في الامر بالمعروف و النهي عن المنكر و اضافوه الى اصولهم الاخرى . و كذلك بلغت اصولهم باضافة هذا الاصل الخمسة .

الدكتور عونى الحان